

УДК 631.4 (477) (091)

Тригуб В. І., канд. геогр. наук, доцент
Попельницька Н., студентка

кафедра ґрунтознавства і географії ґрунтів,
Одеський нац. університет імені І. І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ҐРУНТОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Проаналізовано передумови виникнення та історичні аспекти становлення українського ґрунтознавства як науки. Освітлені основні етапи розвитку сучасних наукових шкіл українського ґрунтознавства.

Ключові слова: українське ґрунтознавство, історія науки, школи ґрунтознавства.

Вступ

Корені наукових знань про ґрунти сягають глибокої давнини і пов'язані із зародженням і поступовим становленням землеробства. Тисячі років розвитку людства були лише періодом накопичення розрізнених фактів, спостережень, гіпотез, які передавались із покоління в покоління. Ґрунт завжди був важливою природною виробничою силою людського суспільства і давно став предметом праці. Не дивно, що питання історії науки про ґрунт освітлювалися в працях видатних учених, передових людей кожної епохи. Та й на сьогодні питання історії науки про ґрунтовий покрив залишається актуальним і мало вивченим. У відтворенні історії вітчизняного ґрунтознавства значну роль відіграли праці Г. Г. Махова, О. І. Набоких, Г. С. Гриня, М. К. Крупського, Д. Г. Віленського та багатьох інших. Значний внесок мають і окремі історичні напрацювання сучасників — професорів В. А. Вергунова, В. І. Канівця, С. П. Позняка, Д. Г. Тихоненка, І. І. Назаренка, Є. Н. Красехи, В. І. Михайлюка, академіків В. В. Медведєва, Б. С. Носка, доцента Я. М. Біланчина та інших. Отже, тема цієї роботи є актуальною.

© Тригуб В. І., Попельницька Н.

Передумови виникнення ґрунтознавства як науки

Ґрунтознавство як одна із наймолодших географічних наук склалася наприкінці ХІХ століття. Але найперші історичні згадки про ґрунти на території сучасної України та їхнє використання стосується часів енеоліту (ІV тисячоліття до н.е.), періоду розвитку культури давніх племен, зокрема в Подніпров'ї та Подністер'ї. В античних наукових працях Геродота (V ст. до н.е.) є згадка про темні та глибокі ґрунти вздовж Борисфена (Дніпра), які він бачив під час подорожі по Скіфії. Перші описи земель, що дійшли до нас з часів Київської Русі, датовано VII–IX століттям в хроніках Візантії та описах арабських мандрівників та торговців. Ці описи стосуються першочергово монастирських і церковних земель, також і тих, що розташувалися на шляху іноземців. У ХІ столітті в Київській Русі існував якісний облік земель за видами угідь. Основними письмовими матеріалами про землі впродовж XV–XVII ст. були «писальні книги», в яких відображали відомості про реєстрацію земель, їхню кількість та якість. Ці книги є першими в історії науки відомими ґрунтово-оцінювальними працями, які мали, як на той час, досить високий науковий рівень [10].

Велика роль у зародженні ґрунтознавства, як окремої географічної науки, належить ученим-геологам. Вони ретельно вивчали «літогенну основу» ґрунтового шару. Саме вони дали верхньому шару розрихленого елювію та продуктам його перевідкладення назву «*ґрунт*». Та офіційна у світовому вимірі як спеціальна наука, ґрунтознавство розпочало своє існування з виходом праці В. В. Докучаєва «Русский чернозем». Саме в цій монографії розглянуто теоретичні основи нової науки, що фактично узагальнила багатовікову роботу, пов'язану з накопиченням практичних знань про ґрунт та його властивості [7].

Етапи розвитку українського ґрунтознавства

На сьогодні дуже складно виокремити українське ґрунтознавство із російського, оскільки існує велике спільне підґрунтя не тільки стосовно персоналій, а й у проведених широкомасштабних дослідженнях, що заклали теоретико-методологічні основи цього напрямку науки.

Про існування українського ґрунтознавства широко заговорили тільки в 20 — на початку 30-х років минулого століття, засновником якого, на думку багатьох вчених був професор Григорій Григорович Махов (Махів). Стосовно існування вітчизняного ґрунтознавства, професор

Г. Г. Махов писав так: «Не только территориальное обособление Украины как Республики, но и целый ряд иных и весьма существенных причин даёт нам основания говорить об «Украинском почвоведении», как отдельном, несколько своеобразном по методике и идеям, ответвлении этой дисциплины. Ещё в дореволюционный период украинское почвоведение получило наименование «южной школы», а «украинская методика» служила одной из интересных и дискуссионных тем последних Всесоюзных съездов в Москве и Ленинграде в 1926–27 гг.» [8].

Стосовно періодизації становлення й розвитку ґрунтознавства в Україні існує низка спеціальних досліджень. Найбільш відомими і часто цитованими істориками аграрної науки в Російській Імперії є періодизації Б. К. Єнкена і В. В. Морачевського. Більш фундаментальна хронологічна періодизація вітчизняної аграрної науки пропонується вченими у 20-х роках минулого століття — у працях В. В. Вінера, О. Г. Дояренка, М. К. Недокучаєва та інших учених [2]. В основу періодизації українського ґрунтознавства покладено ознаки науковості та історизму: методологія, державна зацікавленість, видання наукових праць, тощо.

Перший етап — накопичення первісних знань про ґрунт і його безсистемне використання, а також описове узагальнення їх, починаючи з XI ст. у вигляді, наприклад, літопису Нестора-літописця. Цей етап, у часовому вимірі як найбільший, умовно поділяється на два періоди. Перший період — це описове ґрунтознавство, яке існувало до 1483 р. Другий період містив популяризацію наукових знань про ґрунт, що фактично розпочалася із праці слов'янського мислителя Юрія Дрогобича, яка була опублікована в Італії у 1483 р. Характерною особливістю другого періоду, який триває до 20-х років XVII ст., є спроба не тільки узагальнити знання про ґрунт у вигляді більш системних трактатів, а й спроба через існуючі освітні заклади, в першу чергу церковно-приходські школи, колегіуми, викладати як господарський спецкурс.

Другий етап починається зі створення Аптекарьських городів на Полтавщині у 1721 р., де знання про ґрунт і його особливості використовуються в загальнонауковому процесі стосовно підвищення продуктивності вирощуваних культур. Він триває до 1809–1811 рр. Досить відповідальне ставлення до результатів діяльності польових аптек поблизу Києва, Переяслава, Полтави, Лубен та інших міст на території сучасної України сприяли розвитку практичної агрономії серед населення і поширенню цих знань через різні друковані засоби в навчальний процес у колегіумах та інших початкових школах [2]. Із створення у 1809 р. показового саду В. Каразіна в с. Основ'янці (нині Харківщина) та Імпера-

торського Нікітського ботанічного саду ґрунт стає предметом системних наукових досліджень.

Третій етап продовжується до 1884 р. Він пов'язаний із створенням перших наукових інституцій — Полтавського дослідного поля та Дослідного господарства Фальц-Фейна в Новоросії. Цей етап поділяється на два періоди: перший (1811–1861 рр.), коли про ґрунт говорять як про складову науково-освітнього процесу у вищих навчальних закладах при викладанні предмету «сільське господарство», і другий (1861–1884 рр.), коли ґрунтознавство розглядається як першооснова агрономії в межах прикладного існування сільськогосподарської науки.

До цього періоду відносяться і перші спроби узагальнення відомостей про ґрунтовий покрив і складення ґрунтових карт. Цій діяльності сприяла організація Товариства Сільського господарства Південної Росії в 1828 р. для організації культурного господарювання в Новоросії, Бессарабії, Криму та за землях Війська Донського. Для оцінки земельних угідь були виконані перші, т.з. «піонерні» дослідження, з метою визначення полів для пшениці, винограду, овочів, картоплі тощо. Вже в 1834 р. член Товариства Г. Криницький підготував «Наставление о возделывании кукурузы», в якому наведені вимоги до якості ґрунтів. Назване Товариство Сільського господарства видавало спеціальні «Листки-наставления», в яких наводилися сільськогосподарські відомості, в т.ч. і про ґрунти краю. В такому «Листку» за 1835 р. був оприлюднений **Огляд сільськогосподарських закладів Новоросійського краю та Бессарабської області**, де вміщувалися також і відомості про ґрунти. А в 1838 р. «Листок» друкував погляди на подальший розвиток сільського господарства, а при цьому наголошував на ретельних ґрунтових дослідженнях.

Цікаво, що вже в 1851 році була видана Ґрунтова карта Європейської Росії, складена В.К. Веселовським по відомостям про ґрунти шляхом опитування на місцях землевпорядників, землевласників, в тому числі і в губерніях, які з 1918 р. стали відноситися до території України. Карта мала лише 8 знаків, з них з генетичною основою лише два — чорнозем і солонець. Решта — це геологічні назви. Карту ґрунтів від Пруту до Інгулу склав відомий бессарабський агроном А. І. Гроссул-Толстой в 1856 р. В 1873 р. було видано карту Східноєвропейської рівнини за редакцією В. І. Чаславського. На ній було виділено уже 32 умовні знаки для відображення різних ґрунтів [10].

В цей період вагомий внесок зробили праці вчених Харківського університету Н. Д. Борисяка і І. Ф. Леваковського. У праці «О чернозем» (1851 р.) Н. Д. Борисяк вперше подає науково обґрунтовану про-

фільно-морфологічну, мінералогічну, хімічну, географічну і агрохімічну характеристику чорноземів. Професор І. Ф. Леваківський у своїх працях «Материалы для изучения чернозема» (1871), «Некоторые дополнения к исследованию над черноземами» (1888) подає опис чорноземів, приуроченість їх до різних елементів рельєфу, а також методику визначення вмісту гумусу і його складу [10].

Узагальнюючу оцінку існування перших трьох періодів зробив Г. Г. Махов, який підкреслював: «До-Докучаевский период почвоведения на Украине не представляет научного интереса и является лишь рядом попыток подойти к учету почвы, как фактора сельского хозяйства; это были по преимуществу статистические работы, приведшие даже к составлению почвенных карт некоторых губерний (на основании анкетных данных), карт, правда, — далеких от того, что принято называть теперь «почвенной картой» и лишенных не только научной ценности, но и того оценочного значения, которое им старались придать» [8]. Але тільки з урахуванням того, що у монографії В. В. Докучаєва налічується 40 звертань до праці Н. Д. Борисяка «О черноземе», а в цілому з іншими роботами — 74, та безліч звертань в працях В. В. Докучаєва до публікацій І. Ф. Леваківського (всього 116, в тому числі 47 — в «Русском черноземе»), то мабуть дослідження і праці Н. Д. Борисяка і І. Ф. Леваківського були великовагомими [4].

Четвертий етап (1884–1910 рр.) — це т.з. «докучаєвське» ґрунтознавство. Наука увійшла у період справді наукового напрямку, який починається з Полтавської комплексної географічної експедиції, яку очолював В. В. Докучаєв у 1887–1891 рр. В цей період в Полтавській губернії проводяться більш систематичні і детальні дослідження ґрунтів саме В.В. Докучаєвим та його учнями: В. І. Вернадським, Г. М. Висоцьким, Г. І. Танфільєвим і іншими. Були детально вивчені властивості чорноземних ґрунтів, відкрито новий тип ґрунтів — сірі лісові, встановлена залежність розповсюдження ґрунтів від висоти місцевості та зволоженості території [3]. Виникали нові товариства, що сприяли розвитку сільського господарства, в т.ч. надавали великої уваги оцінюванню ґрунтів. По суті, з'явилися регіональні ґрунтові дослідження.

Важливою подією, що мала величезне значення для ґрунтознавства, стала Всесвітня виставка у Парижі в 1889, на якій В. В. Докучаєв експонував колекцію ґрунтів і супровідні матеріали — карти, малюнки, таблиці аналізів, друковані видання. Перелік головних типів чорноземів починався з чорноземів південно-західного району чорноземної зони [10].

Це, власне, західна частина Катеринославської і Херсонської губерній, південна — Подільської, Волинської і Київської, вся Полтавська і сусідні частини Харківської та Чернігівської губерній.

П'ятий етап (1910–1920 рр.), що названий «набоковським» в історії формування ґрунтознавства. Під науковим керівництвом професора Олександра Ігнатовича Набоких проводяться дослідження ґрунтів усіх губерній, що входять до сучасної України. З 1905 р., працюючи на посаді екстраординарного професора Імператорського Новоросійського (Одеського) університету, О. І. Набоких очолив перші широкомасштабні рекогносцирувальні дослідження ґрунтів на землях Новоросії, Поділля, Слобожанщини, Подніпров'я. Підсумком стало складання перших 10-верстних карт колишніх Харківської, Подільської, Херсонської та Київської губерній [1]. Поряд із вагомими теоретичними та практичними розробками, О.І. Набоких вдалося здійснити мрію свого вчителя В. В. Докучаєва і заснувати у 1916 р. фактично перший ґрунтовий музей для популяризації вітчизняного ґрунтознавства, який діє при Одеському аграрному університеті і дотепер. Його експонати сприяли відкриттю аналогічних музеїв у Харківському університеті, а також наповненню експонатами спеціальних музеїв Росії та інших країн світу.

Шостий етап (1921–1929 рр.) виділяється як «махівський» час в ґрунтознавстві. В цей період масово досліджуються ґрунти для створення першої синтетичної ґрунтової 25-верстної карти Української РСР, а також створюється 33 дослідних станцій для потреб наукового забезпечення колективного ведення сільського господарства в республіці. Результати цих робіт увійшли до 10-томного видання «Матеріали досліджень ґрунтів України». Видано перший підручник «Ґрунтознавство» в 1925 р. Г. Г. Махів являється автором першої ґрунтової карти країни в масштабі 1: 9000000, яка була оприлюднена в 1926 р. В ній були виокремлені ґрунтові зони, провінції та райони. Г. Г. Махів був організатором і директором першого Інституту експериментального ґрунтознавства при СГНКУ (1922 р.), одним із теоретиків вітчизняного меліоративного ґрунтознавства (роботи 1930-х років), що прославило його і українське ґрунтознавство у світі. Він був також автором першої повної класифікації ґрунтів США, розробленої в 1951р. [2].

Сьомий етап (1930-1959 рр.) «соколовський» період ґрунтознавства. В ті часи проводилися широкомасштабні дослідження ґрунтів України з метою підвищення їхньої родючості, а також продуктивності агрофітоценозів у межах ведення зональних систем землеробства.

Найбільш унікальними за своїми науковими здобутками в цей етап є праці академіка О. Н. Соколовського. Під його керівництвом відбувся перехід усього загалу радянських ґрунтознавців на позиції агрознавства і колоїдної хімії, проводилися роботи з картографування ґрунтів на території України, здійснювався великий проект окультурювання кількох мільйонів гектарів солонців на території України. О. Н. Соколовський досліджував колоїди та структуру ґрунту, його фізичні та фізико-хімічні властивості, динаміку гумусу залежно від вбирної здатності та складу вбирних катіонів ґрунту, розробив індексацію ґрунтових горизонтів, теоретичні основи класифікації та картографування ґрунтів, їхньої хімічної меліорації. Багато уваги приділяв картографуванню ґрунтів на різних територіях.

В цей період було створено спеціальну інституцію, що поєднала ґрунтознавців та агрохіміків.

Восьмий етап (1959-1990 рр.) — це «радянський» період ґрунтознавства. Існує в межах державної політики СРСР щодо галузі. Є теоретичною і практичною основою систем землеробства, а також індустриальних і інтенсивних технологій основних польових культур. Протягом 1957–1961 рр. на території України проводяться великомасштабні обстеження ґрунтів за інструкціями і методичними матеріалами польового картографування ґрунтів і їхнього агровиробничого групування. Для кожного господарства були складені ґрунтові карти масштабу 1:10000 і 25000 та районні ґрунтові карти масштабу 1:50000. Узагальнивши результати суцільних великомасштабних ґрунтових обстежень, у 1972 році М. К. Крупський зі співробітниками видали обласні карти ґрунтів України масштабу 1:200000 та пояснювальні записки до них, а також було видано карту ґрунтів України в масштабі 1: 750 000 [3].

Протягом цього періоду були видані монографічні роботи: «Атлас почв Украинской ССР» (1979), «Черноземы СССР (Украина)» (1981), «Полевой определитель почв» (1981), «Природа Украинской ССР. Почвы» (1986), «Почвы Украины и повышение их плодородия» (1988) та інші.

Дев'ятий етап відбувався від 1990 р. і до сьогодні. Він розвивав «українське» ґрунтознавство в межах наукового забезпечення аграрного сектору держави в умовах існування різних форм власності. На сучасному етапі розвитку ґрунтознавства дуже сильно скоротилися дослідження науково-прикладного характеру, немає потрібного фінансування, скорочені до мінімуму великомасштабні ґрунтові і агрохімічні

обстеження. Все це пов'язано із значним скороченням, а то і відсутністю державного фінансування та низкою інших причин.

Сучасні наукові школи ґрунтознавства в Україні

Вивчаючи історію ґрунтознавства в нашій країні, цікавість викликає не тільки періодизація, а й діяльність окремих наукових шкіл, що створені за радянських часів. Історія визначення поняття «наукова школа» має досить давнє коріння. Кожний еволюційний крок розвитку науки давав більш чітке її трактування. В своїй статті ми використали визначенням українських дослідників Ю. М. Краснобокова і К. М. Лемківського: «...наукова школа — це неформальна творча співдружність у межах будь-якого наукового напрямку висококваліфікованих дослідників, об'єднаних спільністю підходів до вирішення проблеми, стилю роботи, спільного наукового мислення, ідей і методів їх реалізації» [6]. Це трактування доцільно доповнити визначенням, яке запропонував Ю. О. Храмов. За Юрієм Олексійовичем, сучасну наукову школу визначають як «... неформальну творчу співдружність дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з науковим лідером на основі лабораторії чи відділу Наукового інституту, кафедри вузу в межах будь-якого наукового напрямку, що об'єднуються єдністю підходів до вирішення проблеми, стилем роботи і мислення, оригінальністю ідей і методів реалізації наукової програми, отримавши значущі результати, завоювавши авторитет і суспільне визнання в даній галузі знань» [2].

Розвиток українського ґрунтознавства пов'язаний із формуванням загальновідомих наукових шкіл в сучасній Україні — харківської, київської та одеської. До речі, початок формування одеської наукової школи було здійснено ще в першій половині XIX століття, коли було організоване Товариство Сільського господарства Південної Росії. Протягом 40–50-х років, після приєднання Західних областей до України, вчені Радянського Союзу допомогли розвинутися четвертій школі — Львівській. В представленій роботі ми коротко розглянемо діяльність чотирьох наукових шкіл сучасного ґрунтознавства, які, на наш погляд, вклали значний внесок в розвиток ґрунтознавчої науки: Харківську, Київську, Одеську і Львівську.

Харківська школа ґрунтознавства. Початок діяльності перших двох або їх формування припадає на другу половину XIX ст. На початковому етапі існування у її витоків стоять Н. Д. Борисяк із працею «О чернозем» (1851) та І. Ф. Леваківський із роботою «Материалы для лечения

черноземов» (1871). Вони базували свою наукову діяльність на існуючих ґрунтознавчих методиках досліджень або визначеннях.

Найбільш успішними за своїми науковими здобутками є праці академіка О. Н. Соколовського. Олексій Никанорович займався науково-педагогічною діяльністю в Харкові з 1924 по 1959 рр. Під його керівництвом відбувся перехід усього загалу радянських ґрунтознавців на позиції агрознавства і колоїдної хімії, проводилися роботи з картографування ґрунтів України, здійснювався великий проект окультурювання кількох мільйонів гектарів солонців на території України. Значний внесок у розвиток українського ґрунтознавства мало створення науково-дослідної кафедри на чолі із О. Н. Соколовським, Г. Г. Маховим та Д. Г. Віленським. Завдання науково-дослідної кафедри полягало у тому, щоб різнобічно вивчати ґрунти України як основну продуктивну силу. Провідними можна вважати а) характер типів і варіантів ґрунтів; б) виявлення їхньої морфології та їх розподілу по території республіки; в) з'ясування проблем географії і топографії ґрунтів; г) вивчення динаміки ґрунту як складного фізико-хімічного комплексу та ін.

Окреме місце в становленні Харківської школи ґрунтознавства вже радянського періоду займає Георгій Миколайович Висоцький (1865–1940 рр.). Він дослідив «...процеси кругообігу вологи і руху солей в ґрунті», а також вплив рослинності та фауни на роль рельєфу і ґрунту в ґрунтоутворенні. Саме Георгій Миколайович вперше почав досліджувати водний баланс ґрунтів і глибоких ґрунтових і підґрунтових горизонтів, а також, незалежно від В. В. Докучаєва та більш удосконалено, розвинув концепцію зональності [7].

Ця школа успішно реалізує себе й тепер, у першу чергу за рахунок діяльності Національного наукового центру «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського» та Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. До плеяди сучасних, визнаних у науковому світі, імен харківської школи належать академіки В. В. Медведєв та Б. С. Носко, члени-кореспонденти УААН С. А. Балюк, М. Й. Долгілевич, Р. С. Трускавецький, С. Ю. Булігін, В. І. Кисіль та інші.

Київська наукова школа ґрунтознавства. Характерною рисою Київської школи було геологічне та геоботанічне направлення. І це не випадково, адже фундаторами її стали видатні геологи, викладачі Університету Святого Володимира (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) професори К. Н. Феофілактов (1818–1901 рр.), П. Я. Армашевський (1851–1919 рр.), П. Н. Венюков (1858–1916 рр.),

В. С. Тарасенко (1895–1926 рр.). Одними з теоретиків були академіки К. К. Гедройц (1872–1932 рр.) і П. А. Тутковський (1858–1930 рр.). Обидві науково-дослідні школи, Київська і Харківська, у всі часи існування взаємодоповнювали одна одну при розв'язанні загальнодержавних завдань.

Сучасна Київська школа ґрунтознавства продовжує своє існування в основному при Інституті землеробства УААН (академік Г. А. Мазур, професор М. М. Єрмолаєв), а ось в Національному аграрному університеті — такі, як академік П. С. Погребняк (1900–1976 рр.), професори М. К. Шикуча (1925–2006 рр.), О. Ф. Гнатенко (1951–2001 рр.), А. І. Сірий (1937–2002 рр.), наукові співробітники А. Д. Балаєв, В. О. Андрієнко. Великий внесок зробив і всесвітньо відомий вчений-ґрунтознавець Григорій Григорович Махів.

Одеська наукова школа ґрунтознавства. Багато недослідженого або взагалі комплексно не вивченого залишається стосовно Одеської школи ґрунтознавства. Її становлення і розвиток пов'язані з видатною особистістю, наукова спадщина якого й дотепер впливає на подальший розвиток Українського ґрунтознавства — з Олександром Ігнатовичем Набоких. На жаль, як і у випадку з багатьма іншими вченими, його ім'я не часто згадують не тільки російські історики ґрунтознавства, а й українські.

Становлення Одеської школи пов'язане з кафедрою агрономії Імператорського Новоросійського (сьогодні — Одеського) університету. З 1905 р., працюючи на посаді екстраординарного професора цього вузу, О. І. Набоких очолив перші широкомасштабні рекогносцирувальні дослідження ґрунтів на землях, підсумком яких стало складання перших 10-верстних карт колишніх Харківської, Подільської, Херсонської та Київської губерній. Поряд із вагомими теоретичними та практичними розробками, Олександр Ігнатовичу вдалося здійснити мрію свого вчителя В. В. Докучаєва і заснувати у 1916 році фактично перший ґрунтовий музей для популяризації вітчизняного ґрунтознавства, який діє при Одеському аграрному університеті і дотепер. Його експонати сприяли відкриттю аналогічних музеїв у Харківському університеті та у м. Харкові, а також наповненню експонатами спеціальних музеїв Росії та інших країн світу. Протягом 1905–1928 рр., разом із О. І. Набоких, Одеську школу ґрунтознавства на світовому рівні продовжує репрезентувати видатний вчений-ґрунтознавець професор Г. І. Танфільєв (1857–1928 рр.). Постаць Гаврила Івановича для розвитку українського ґрунтознавства й освіти є багато в чому знаковою. Він володів кількома іноземними мовами, спілкувався з

видатними географами Німеччини, Австро-Угорщини, Франції; пропагував у рідному університеті передові ідеї, погляди, наукові положення, що дало йому змогу вивести Одеську географічну школу в число провідних у Радянському Союзі. У 1888 р. його обирають секретарем Ґрунтової комісії під головуванням В. В. Докучаєва, а протягом 1899–1905 рр. він вже очолює її. З 1905 р. веде курс ґрунтознавства у Новоросійському університеті (1905–1928 рр.) та в Одеському сільгоспінституті (1918–1928 рр.). Крім того, протягом 1918–1926 рр. очолює відділ природно-історичних досліджень Одеської обласної сільсько-господарської станції. У 1911–1928 рр. він — голова Одеського товариства природодослідників. Г. І. Танфільєв є один із авторів ґрунтової карти Європейської Росії, що отримала в Парижі на Всесвітній виставці 1900 р. Велику Золоту медаль. Вчений приніс всесвітню географічну славу всім частинам Російської імперії та Радянського Союзу, зокрема й Української РСР.

Дещо раніше, наприкінці 40-х років (1948–1952 рр.) в складі геолого-ґрунтового факультету існувала кафедра ґрунтознавства, яку очолював доцент С. С. Бракін. Співробітники кафедри Ф. С. Скаб, М. І. Кравковський, Н. І. Вардіашвілі, О. А. Кирюшкін та ін. під керівництвом та за участю завідувача кафедри досліджували ґрунтоутворюючі процеси на водорозділах, в долинах малих річок, на вітрових присухах лиманів. Вони вивчали процеси ерозії ґрунтів, процеси засолення ґрунтів, вплив антропогенного фактору на структуру та поширення ґрунтів, розробляли класифікації ґрунтів та масштаби ґрунтової зйомки, визначали вміст гумусу, азоту, фосфору, калію, інших елементів, визначали механічний склад ґрунтів різних типів тощо. Після закриття геологічного відділення кафедра була реорганізована в кабінет ґрунтознавства, який існував до відродження кафедри в 1967 р.

Одним із яскравих представників Одеської школи є засновник нової кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Одеського державного університету імені І. І. Мечникова та науково-дослідної лабораторії, доктор сільсько-господарських наук, професор Іван Миколайович Гоголев. За його ініціативи та за його керівництвом у травні 1967 р. при новоствореній кафедрі організується окрема ґрунтознавча експедиція. Впродовж 1967–1992 рр. спеціалізованою кафедральною ґрунтознавчою експедицією під науковим та методичним керівництвом проф. І. М. Гоголева проведені великомасштабні обстеження і польові знімання ґрунтів колгоспів і радгоспів України. Роботи виконувалися в Красноярському краї, в Магаданській і Читинській областях Російської Федерації, на пів-

дні України, в Північному і Центральному Казахстані на площі загалом понад 6 млн. га [5].

Паралельно з ґрунтово-географічними експедиційними роботами І. М. Гоголев започатковує дослідження генетико-виробничих особливостей та еволюції чорноземних і каштанових ґрунтів степової зони від Задністров'я на заході до Забайкалля на сході. Особливого значення вчений надавав ґрунтово-генетичним дослідженням на півдні України.

З 1991 р. з ініціативи професора І. М. Гоголева були започатковані роботи з організації дослідно-виробничої мережі моніторингу ґрунтів на масивах зрошення Одеської області. Узагальненням наукового і виробничого досвіду зрошення ґрунтів в Одеській області за останні тридцять років стала монографія «Орошение на Одещине», що вийшла з друку в 1992 р. за науковою редакцією І. М. Гоголева.

У 1994–1995 рр. під безпосереднім керівництвом та за участю Івана Миколайовича закладена мережа стаціонарних ділянок довготривалого (до 100 років) ґрунтово-географічного моніторингу на масивах зрошення Придністров'я і Придунав'я Одещини, де режимні ґрунтово-моніторингові дослідження безперервно проводяться і дотепер. Енциклопедичні знання та багатющий польовий досвід професора І. М. Гоголева в галузі класичного ґрунтознавства, масштабність організованих ним досліджень з географії і меліорації ґрунтів принесли йому визнання та славу видатного вітчизняного вченого-ґрунтознавця [11, 12]. До найвідоміших сучасних учених-ґрунтознавців цієї школи слід також віднести професорів Є. Н. Красеху, С. П. Позняка, В. І. Михайлюка, доцентів Я. М. Біланчина, П. І. Жанталая, М. Й. Тортика та інших вчених.

Львівська наукова школа ґрунтознавства. Львівська школа є досить молодою, оскільки про неї заговорили лише в 60-х роках ХХ ст. Вона була пов'язана як із самим І. М. Гоголевим, так і з його учнями професорами Міллером Гаврилом Петровичем та Позняком Степаном Павловичем. Перший з них вивчав ґрунти як частину («дзеркало») ландшафту, а другий — провідні закономірності розповсюдження, структуру та властивості ґрунтів.

Одним із перших українських дослідників Львівської школи, який детально вивчав дерново-карбонатні ґрунти («рендзини») Малоого Полісся був І. М. Гоголев (починаючи з 1947 р.). Він висвітлив генезу цих ґрунтів, особливості їхнього профілю, дав їх генетико-виробничу характеристику, запропонував заходи для підвищення родючості. Дослідження з карто-

графування ґрунтів у Львівському університеті також були започатковані І. М. Гоголевим вже у 1957 р., коли в Україні були розгорнуті великомасштабні обстеження ґрунтів.

Сьогодні до складу Львівської ґрунтознавчої школи входять переважно ґрунтознавці і агрохіміки Львівського національного університету імені Івана Франка та Львівського національного аграрного університету. Наукова робота пов'язана з розробкою теоретичних і практичних основ генези, розповсюдження, картографування, класифікації та складу ґрунтів, впливу на них антропогенного фактору, фундаментальних питань екологічної ролі ґрунту в біосфері, раціонального використання та охорони ґрунтів, узгодження класифікаційно-діагностичних ознак і параметрів ґрунтів відповідно до європейської і міжнародної класифікації. Основні сучасні досягнення висвітлені в фундаментальних працях: «Картографування ґрунтового покриву» в 2003 р., «Чинники ґрунтоутворення» в 2007 р., «Ґрунтознавство і географія ґрунтів» в 2010 р., «Хімія ґрунтів» в 2011 р. В 1998 році була започаткована серія «Ґрунти України», а в 2009 році — серія «Українські ґрунтознавці».

Протягом двох останніх десятиліть Одеська і Львівська школи тісно співпрацюють. Взаємопроникнення ідей, принципів, поглядів, підходів, результатів двох оригінальних шкіл сприяє загальному прогресивному розвитку ґрунтознавства та географії ґрунтів.

Висновки

Минуло не одне століття до того, коли ґрунтознавство сформувалось як наука. Розвиток кожної науки диктується запитамі суспільства, і йому властиві критичні моменти в науковому пізнанні, які являються свідомим переходом від одного етапу розвитку до іншого. Підтвердженням розвитку та становлення науки є розширення кола проблем, які вирішуються шляхом збагачення новими ідеями раніше створеної теоретичної бази, зокрема системи думок, поглядів, принципів, тощо.

Час розвитку географічної науки, ґрунтознавства, є складним, як і географії в цілому. Недарма розвиток ґрунтознавства активізувався тоді, коли почали формуватися такі науки, як геоботаніка, зоогеографія, геохімія, ландшафтознавство, гідрологія, картографія та ін. Саме після розвитку географії в цілому, після накопичення ґрунтознавчої інформації, щільної потреби в теорії цієї науки почало утворюватися наукове ґрунтознавство.

Нове покоління має знати фундаментальні роботи минулих років. Історія — це не лише пам'ять попередників. Це перш за все, — основа істини, перепона для повторів і безкінечної фразеології [4].

Список використаної літератури

1. Біланчин Я. М. Ґрунтознавство в Одеському університеті (історико-аналітичний нарис) / Я. М. Біланчин // Вісник Одеського національного університету. Сер. географічні та геологічні науки. — 2005. — Т. 10. — Вип. 6. — С. 5–9.
2. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов. — К. Аграрна наука, 2006. — 492 с. — (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії.» Кн. 12.
3. Вернандер Н. Б. История почвенных исследований на Украине / Н. Б. Вернандер, Д. А. Тютюнник // Природа Украинской ССР. Почвы. — Киев : Наукова думка, 1986. — С. 17–23.
4. Канівець В. І. Актуальні питання історії українського ґрунтознавства / В. І. Канівець // Агрохімія і ґрунтознавство.— Кн. 1. — 2006. с. 58–64.
5. Красєха Є. Н. Ґрунтово-географічні дослідження в Одеському університеті (до 45-річчя заснування кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів) / Є. Н. Красєха // Вісник Одеського національного університету. Сер. географічні та геологічні науки. — 2012. — Т. 17. — Вип.2 (15). — С. 13–30.
6. Краснобокий Ю. М. Словник - довідник науковця - початківця / Ю. М. Краснобокий, К. М. Лемківський — К.:НМЦВО, 2001. — 72 с.
7. Крупеников И. А. История почвоведения (от времени его зарождения до наших дней) / И. А.Крупеников. — Москва: Наука, 1981. — 328с.
8. Махов Г. Почвы Украины (очерк современного развития и состояния почвоведения на Украине и его ближайшие задачи) / Г. Махов // Естественные производительные силы УССР (сборник очерков). Материалы к построению пятилетнего и генерального плана. Вып. V: Труды Госплана УССР. X.: Изд. Укр. Госплана, 1928. — С. 111–137.
9. Недокучаев М. К. История сельскохозяйственного опытного

- дела / М. К. Недокучаев // Опытное дело в полеводстве. Теория и практика. — Москва: Гос. изд-во, 1929. — С. 3–41.
10. Позняк С. П. Ґрунтознавство і географія ґрунтів : підручник. У двох частинах. Ч. 1 / С. П. Позняк. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010. — 270 с.
11. Професор Іван Гоголев = Proffessor Ivan Gogolev/ упоряд. С. П. Позняк, В. І. Тригуб; за ред. С. Позняка. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. — 586 с. — (Серія «Українські ґрунтознавці»).
12. Тригуб В. І. Професор І. М. Гоголев — видатний вчений і педагог, засновник кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Одеського державного університету (до 90-річчя від дня народження) / В. І. Тригуб, Я. М. Біланчин // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Сер. геогр. та геол. науки. — 2010. — Т.15.— Вип.5.— С. 47–55

Стаття надійшла до редакції 25.09.2012

В. И. Тригуб, Н. Попельницкая

кафедра почвоведения и географии почв,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
ул. Дворянская, 2, Одесса-82, 65082, Украина

**ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ
УКРАИНСКОГО ПОЧВОВЕДЕНИЯ**

Резюме

Проанализированы предпосылки возникновения и исторические аспекты становления украинского почвоведения как науки. Освещены основные этапы развития современных научных школ украинского почвоведения

Ключевые слова: украинское почвоведение, история науки, школы почвоведения

V. I. Trigub, N. Popelnitskaya

Department of Soil Sciences and Geography of soils,
Odessa Mechnikov's National University,
Dvorianskaya st., 2, Odessa-82, 65082, Ukraine

**HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION AND
DEVELOPMENT UKRAINIAN SOIL SCIENCE**

Abstract

Preconditions of occurrence and historical aspects of formation of the Ukrainian edaphology as science is analysed. The basic stages of development of modern scientific schools of the Ukrainian soil science are interpreted.

Key words: Ukrainian soil science, history of a science, scientific schools of soil science.